

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ֆ. ՖԵՅԴԻԻ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՄԱՅԻԼՆԵՐԸ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի հայագիտական կոթողային աշխատություններից է «Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները» խորագիրը կրող գործը, որի վրա հեղինակն աշխատել է շուրջ հիստուն տարի, այսինքն՝ իր գիտական ողջ գործունեության ընթացքում: Իր հետազոտության առաջաբանի փոխաբեն, որը դրված է գեկույցի վերջում, նա իր պարտքն է համարում ընթերցողին որոշակի տեղեկություններ հաղորդել, թե ինչու այս գիրքն այդքան տարիներ հետո է լույս աշխարհ եկել: Հմայիլների ձեռագրերի ընդօրինակումը սկսել է 1933-34 թթ. ձմռանը, երբ գտնվում էր Սուրբ Ղազար կղզում: Հետո Մխիթարյան միաբանության անդամ Եղիա Փեչիկյանը ներշնչում է նրան գրել հայերենի քերականություն, որն ինքն անմիջապես իրականացնում է: Այդ փոքրածավալ քերականությունը լույս է տեսնում 1935-ին¹: Այնուհետև հանգամանքներն այնպես են դասավորվում, որ Ֆեյդին հայկական հմայիլներին վերստին անդրադառնում է միայն երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Նա սկսում է հմայիլների նյութերը քաղել Փարիզի ազգային գրադարանից: Դեպքերի բերումով աշխատանքը վերստին կանգ է առնում, որովհետև նա նախընտրում է աշխատել ու հրատարակել հայոց լեզվի դասագիրքը, որից հետո էլ նոր ընդհատումը բացատրվում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի թարգմանության ու ծանոթագրման հետ կապված վիթխարի աշխատանքի հետ: Ահա այդ բոլորից հետո միայն «Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամի» հովանավորությամբ լույս աշխարհ է եկել այս հատորը, որի վրա ընդհատումներով աշխատել է մոտ կես դար:

«Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները» գիրքն ունի «Հաղորդում», «Ձեռագրացուցակ», «Հմայիլների քննական բնագրեր» կարևոր բաժինները: Առաջաբանի փոխաբեն գրված գեկույցում հայագետը ներկայացնում է հմայիլների ժանրը, հարցի պատմությունը, որին հավելում է իր կատարածը: Ըստ նրա՝ գրքում գետեղված հմայիլները, բացի մեկից, գրված են եղել փաթաթված թղթի ձևով: Նրանցում կան կայուն բանաձևեր, որոնցով միջնադարում փորձում էին պայքարել չար աչքի, դժբախտ դեպքերի ու հիվանդությունների դեմ: Այդ «հատուկ գրությունները» կախում էին վզից, թևից, այն կարող էին այրել ու մոխիրը դեպ ներս շնչել, կամ մոխիրը լցնել ջրի մեջ, այնուհետև այն խմել: Այն հմայիլները, որոնք հանդիպել են հայագետին, ունեցել են քսանհինգ մետր երկարություն և տասներկու սանտիմետր լայնություն: Դրանք կարող էին պահվել գրպանում:

Ֆեյդին ծանոթ է Հր. Աճառյանի «գրպան» բառին տրված բացատրությանը²: Նա առավել կոնկրետացնում է միջնադարյան քրիստոնեական հմայիլների նշանակությունն ու իմաստը. «Դրանք ծառայում են երկու նպատակի. մի կողմից հաստատուն ձևով պաշտպանում են հմայական խոսքում թվարկված տարբեր տեսակի հարվածներից՝ առանձին-առանձին կամ միասին, ինչպես նաև չար աչքից, մյուս կողմից՝ խանգարում են և ազդարարում սպառնացող որևէ պատահար՝ հեռացնելով որոշված կախարդանքը՝ նրա համար դեղ ու դարման բերելով: Հետո ընտրվում են հարմար բնագրեր ամեն դեպքի համար. գատված արտագրվում է այդ օրինակը՝ որպես առանձին գիր»³:

Ֆեյդին առաջին հերթին օգտվել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրերից: Այնտեղ կային քսանչորս ձեռագիր հմայիլներ: Դրանցից քսաներկուսը փաթաթված, ոլորում ձևով էին, մեկը տպագրված՝ դարձյալ ոլորում, իսկ մեկը քառակուսի ձեռագիր էր՝ բաժանված չորս քառակուսիների: Դրանք իրենց հերթին բաժանված էին ութ եռանկյունիների, իսկ բոլորի կենտրոնում կլոր շրջան էր:

Սուրբ Ղազարի ձեռագիր հմայիլները, որոնք ունեն հիշատակարաններ, ունեն հետևյալ թվահամարները՝ 1677, 1680, 1690, 1693, 1703, 1710, 1713, 1715, 1742, 1760, 1779, 1808: Այն ձեռագրերը, որոնք լրիվ չեն և չունեն հիշատակարաններ, պետք է որ լինեն միևնույն ժամանակահատվածի: Տպագրված հմայիլները հրատարակվել են 1709 և 1731 թվականներին:

Ֆեյդին օգտվել է նաև Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող նույնատիպ վեց ձեռագրերից: Նրանցից երեքն ունեն տարեթվեր. առաջինը՝ 1743, երկրորդը՝ 1766, իսկ երրորդի տարեթիվը ջնջված է:

Նա հատուկ ակնածանքով է հիշում իր պաշտելի ուսուցչի՝ Ֆրեդերիկ Մակլերի ազնվագարն կնոջը, որը նրան հանձնել է հմայիլների երկու ձեռագիր: Մի ձեռագիր էլ նա ձեռք է բերել Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ: Այդ ձեռագրերից ոչ մեկը չունի ավարտի հատվածը: Այդ ձեռագրերը ևս գրվել են XVII, XVIII և XIX դարերում:

Ֆեյդին հայտնի են նաև ավելի վաղ ժամանակների հմայիլների ձեռագրեր: Դրանցից մեկի նկարագրությունը կա Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանում 433 համարի ներքո և գրված է 1476-ին: Այդ մասին վկայում է հայր Հակոբոս Տաշյանը⁴: Նա հիշում է նաև մեկ այլ՝ ավելի հին ձեռագիր, որի մասին տեղեկացրել է հայր Վարդան Հացունին պրոֆեսոր Թեգայից: Այդ ձեռագիրը գրվել է 1447-ին և փաստորեն պահպանված ձեռագրերի մեջ հնագույնն է Արևմուտքում⁵:

Ֆեյդին իր հետազոտությունը գրելիս օգտվել է բազմազան տպագիր աղբյուրներից: Հատկապես օգտագործել է Հովհան Մանդակունու «Թուղթ վասն հմայից դիւթականաց եւ անօրէն յուրօրոյաց» ճառը, ինչպես նաև հայր Վարդան Հացունու «Երդմունք հին հայոց մէջ» գիրքը:

Հայագետի կարծիքով՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում էլ պահվող ձեռագիր հմայիլների հնագույն օրինակները գալիս են 15-րդ դարից: Նա անհնար է համա-

րում գտնել որևէ թվական և ասել, թե հենց այդ ժամանակից հմայիլները մտան գործածության մեջ: Մակայն կա վավերական փաստ, որ դրանք գալիս են հինգերորդ դարի երկրորդ կեսից, և այդ փաստերը կապվում են այդ ժամանակի հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու հետ: Նրա ճառերից իմանում ենք, որ հենց հինգերորդ դարում հայերն օգտագործել են «գիր պահարան»: Մանդակունին իր ԻԶ (26) ճառն ամբողջությամբ նվիրել է կախարդական նման երևույթներին: Քրիստոնեական ըմբռնմամբ՝ ամեն ինչ կախված է Աստծուց. այդ մասին շատ հստակ պատմում են չորս ավետարանիչները: Հովհան Մանդակունին ևս բազմիցս կրկնում է այդ իրողությունը նույն ճառում և իր մերժումը՝ նույնպես բազմիցս. «Եւ որ անարգէ չխաչն փրկական և արհամարհէ զնորիսն Քրիստոսի և գնայ առ դիւթս յուրթել և պահարան և ուռութսն և զգիր պահարան ընդ անձն արկանեն, զնոցանէ ասէ Քրիստոս՝ եթէ «Երթայք, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենից, ոչ գիտեմ զձեզ», վասն զի զայն արարին, զոր նոյն ոչ հրամայեաց»⁶: Չնայած այս և նման ցուցումների՝ հմայիլները թափանցել են նաև քրիստոնյա հավատացյալների կենցաղ՝ ստանալով քրիստոնեական բովանդակություն:

Հովհան Մանդակունու ճառը լի է նույնանպատակ զգուշացումներով: Քրիստոնեական գրականության մեջ ընդունված ձև էր միևնույն միտքը տարբեր նրբերանգներով կրկնելը. սա ենթադրում էր այն ամրագրել հավատացյալի մտքի և սրտի մեջ:

Հովհ. Մանդակունին թվարկում է հմայության հետ կապված հավատալիքի բաղադրամասերը. «...ի դեղահմայս..., յուռութս, ի բախտս, ի ճակատագիրս⁷ և *ի գիր պահարանի* և յամենայն ի շարժմակս բժժանաց, հմայից, դիւթաց, յորս կոչեն զդևսն յաղ, յերկաթ, ի ջուր, ի նարօտս, յիւղս, ի գարի, ի յուլունս, ի մում, և ի հեր գլխոյ և յամենայն պղծութիւնս, որով պղծենն և կորուսանեն զոգիս հնազանդելոց»⁸:

Մանդակունին շարունակ վկայակոչելով Ավետարանը՝ զգուշացնում է, թե հավատացյալը պետք է հավատա Հիսուսի վարդապետությանը և ոչ կախարդների բժժանքներին, այլապես. «Անիծեալ ամենայն մարդ, որ ոչ կացցէ ի գրեալսն ի գիրս»⁹:

Մանդակունին ցավով նշում է, թե իրական կյանքում շատերը Աստծու փոխարեն սատանային են ծառայում, ու հիշեցնում է. «Դեքն և դիւքն արարածք են և ոչ արարիչ», իսկ կյանք, առողջություն, հավերժություն կարող է տալ մարդուն միայն Արարիչը¹⁰:

Իսկ ովքե՞ր են այս գիր-պահպանակների հեղինակները, հարցնում է հայագետը, և այս հարցի պատասխանը ևս գտնում է Հովհան Մանդակունու ճառի մեջ, ուր ասվում է, թե նրանց մեջ կան հոգևորականներ, որոնք դիմում են կախարդներին, իրենց վզից կախում նրանց գրած հմայիլները: Նա բացատրում է նաև, թե ինչու կախարդական հատկություններ ունեցող գրի այդ տեսակը պետք է տարածվեր: Մարդիկ կարիք ունենին ապահովության և հեշտորեն հավատում էին, որ յուրաքանչյուրը պետք է ունենա իրեն օգնող իր սեփական թալիսմանը: Ֆեյդին նկատում է նաև թալիսմանի բնագիրն արտագրող գրիչների մտավոր ոչ բավարար պատրաստվածությունը, որի պատճառով շատ տեքստեր աղավաղվել են ու աղճատվել: Օրինակ, ձեռագրերից մեկում կարդում ենք. «Աքար որդի Քարմեայ», մինչդեռ այս սխալի հետևանք է և պետք է

լինի. «Արքայ որդի քրմի»¹¹: Հայագետը իրեն իրավունք չի վերապահում բոլոր բնագրերը ուղղել կամ ծանոթագրել, որովհետև նրանցում այնքան շատ էին անհասկանալի տեղերն ու հավելումները, որ նպատակահարմար է համարում դրանք ներկայացնել բնագրային վիճակով: Բնագրերը նա ենթարկել է թեմատիկ դասակարգման, ինչպես, օրինակ, Աստված, Հիսուսը, հավատի խնդիրներ, Սուրբ Կույսը, Առաքյալները, Սրբերը և այլն: Կան նաև որոշ խմբավորումներ ըստ հմայիլի բովանդակության՝ պահպանում ատամնացավից, աչքացավից, որդեծնության ժամանակ եղող վտանգներից, չար աչքից, բնական աղետներից և այլն: Նա նկատում է, որ հմայիլներում կան սխեմատիկ բովանդակային կրկնություններ՝

ա) Օգնական եւ պահապան եղիցի ծառայիս Աստուծոյ...ամէն,

բ) Նոյն բժշկութիւն եղիցի ի Յիսուսէ Քրիստոսէ ծառայիս Աստուծոյ...ամէն:

Ֆեյդին շեշտում է, որ հայ քրիստոնեական հմայիլներում մեծ տեղ են զբաղեցնում ավետարանական հատվածները, որոնց նպատակն է պաշտպանել հմայիլի տիրոջը: Նա բերում է իր հրատարակած հմայիլների և Ավետարանի միջև եղած նույնությունների պատկերը: Ահա դրանցից մեկը՝ ամլությունը, որը դիտվում է որպես ծանր երևույթ, որպես ավետում, հայտարարվում է հրեշտակից Մարիամին նրա հղի լինելը, նշելով նաև, որ հղի է նաև նրա ազգական Եղիսաբեթը՝ իր ծեր հասակում, որովհետև Աստծու համար անկարելի բան չկա. «Իսկ Մարիամը հրեշտակին ասաց. «Ինչպե՞ս այդ կպատահի ինձ, քանի որ ես տղամարդ չեմ ճանաչում»: Հրեշտակը պատասխանեց և նրան ասաց. «Սուրբ Հոգին կը գայ քո վրայ, եւ Բարձրեայի զօրութիւնը հովանի կը լինի քեզ, որովհետեւ նա, որ քեզինց է ծնուելու, սուրբ է եւ Աստծու որդի կը կոչուի: Եւ ահա քո ազգական Եղիսաբեթը. նա եւս հղի է իր ծերութեան մէջ, եւ այս յղիութեան վեցերորդ ամիսն է նրա, որ ամուլ էր կոչուած. որովհետեւ Աստուծոյ համար անկարելի բան չկայ»¹²: Ֆեյդին նկատում է, որ հմայիլներում առկա են աղոթքներ, որոնք նա բաժանում է երկու խմբի՝

ա) Քրիստոնեական կանոնական աղոթքներ,

բ) Զուտ հայկական աղոթքներ:

Կանոնիկ աղոթքներն են՝ «Հայր մերը», «Հավատո Հանգանակը» և «Ողջույն քեզ Մարիամը»: Տերունական աղոթքը ոչ միայն Հայոց Եկեղեցում, այլև հայկական մյուս երկու հարանվանություններում՝ կաթոլիկ և բողոքական, ունի նույն ավարտը. «...որովհետև Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս հավիտենից: Ամեն»: Ահա այս պարտադիր վերջով նշանավորում են հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները: Հայոց Եկեղեցու Հավատո Հանգանակը տարբերություններ ունի Կաթոլիկ Եկեղեցու Հավատո Հանգանակից մի շարք կետերում: Սակայն Ֆեյդին իր խնդիրը չի համարում անդրադառնալ այդ տարբերություններին: Դրանք նրան շատ հեռու կտանեն: Հավատո Հանգանակը նրան հանդիպել է մեկ հմայիլում: Այն զետեղված է Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի 3042 ձեռագրում: Այն հմայիլի 18-րդ միավորն է՝ «Հանգանակ Նիկիական», որում կա հետևյալ բանաձևը՝ «Սուրբ

հայրապետաց աղոթքը օգնական եւ պահապան եղիցի ծառայիս Աստուծոյ»¹³: Հայկական հմայիլներում առկա է նաև «Ave Maria» («Ողջոյն քեզ Մարիամ») բանաձևը: Մխիթարյան միաբանության ձեռագիր 3024-ի հմայիլ 2-րդը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, ուրախ լեր բերկրեալդ» («Salut ō Toi, Marie, pleine de gr2ce, sois joyeuse, bienheureuse»): Այս հմայիլն ունի հետևյալ պահպանիչ ձևակերպումը. «Հայր Աստուած, Արարիչ ամենայնի, երկնի եւ երկրի ստեղծող, օգնական լեր եւ պահապան ծառայի Քո»¹⁴:

Ֆեյդին նշում է, որ Հայ Եկեղեցու կողմից երկու սրբացված բանաստեղծների՝ Գրիգոր Նարեկացու ու Ներսես Շնորհալու աղոթքները մտել են ծիսական հմայական գրականության մեջ: Տասներորդ դարի բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու աղոթքներից մի քանիսը մտել են հմայիլների մեջ: Դրանք են՝ «Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ...», «Ընկալ քաղցրութեամբ...», «Աստուած յափտենական...», «Արդ այսքանեացս անբաւից հրաշից հանդերձիչ...»:

Ֆեյդին հիշեցնում է նաև Ներսես Շնորհալու աղոթքները, որոնցից «Հաւատով խոստովանիմ...»-ը նույն հաջողությամբ սիրված է հայերից և դեռ այսօր էլ շատերն այն արտասանում են անգիր: Այս հիասքանչ աղոթքը Մխիթարյան հայրերը թարգմանել են աշխարհի 30-ից ավելի լեզուներով, անգամ՝ սանսկրիտով: Ներսես Շնորհալու աղոթքը հայ կյանքի մեջ մնացել է երկարակյաց, որովհետև նրանում հնչող աղերսները նույնքան կարևոր են ամեն մի հավատացյալ առաքինի մարդու համար, որքան դրանք եղել են XII դարում: Ահա մի քանի հատված աղոթքից.

Հաւատո՛վ խոստովանիմ և երկիր պագանեմ քեզ
Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի.
Ահեղ և անմահ բնութիւն.
Արարիչ հրեշտակաց և մարդկան և ամենայն եղելոց.
Եւ ողորմեա՛ Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղիս:

...Ամենախնամ Տէր,
Դի՛ր պահապան աչաց իմոց՝ գերկիւղ Քո սուրբ՝
Ոչ եւս հայիլ յարատ,
Եւ ականջաց իմոց՝ ոչ ախորժել լսել զբանս չարութեան,
Եւ բերանոյ իմոյ՝ ոչ խօսիլ ըզստութիւն,
Եւ սրտի իմոյ՝ ոչ խորհիլ ըզչարութիւն,
Եւ ձեռաց իմոց՝ ոչ գործել զանիրաւութիւն
Եւ ոտից իմոց՝ ոչ գնալ ճանապարհս անօրէնութեան,
Այլ ուղղեա՛ զշարժումն սոցա՝
Լինիլ ըստ պատուիրանաց Քոց յամենայնի
Եւ ողորմեա Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղիս՝

...Ամենաողո՛րմ տէր,
 Ողորմեա՛ ամենայն հաւատացելոց ի Քեզ,
 Իմո՛ց և օտարաց, ծանօթի՛ց և անծանօթից,
 Կենդանեա՛ց և մեռելոց,
 Շնորհեա և թշնամեաց իմոց և ատելեաց զթողութիւն,
 Որ առ իս յանցանաց,
 Եւ դարձո՛ղ զնոսա ի չարեացն, զոր ունին վասն իմ.
 Զի ողորմութեան Քում արժանի եղիցին,
 Եւ ողորմեա՛ Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղի՛ս¹⁵:

Հայագետը նշում է, որ Գրիգոր Նարեկացու և Ներսէս Շնորհալու վերոհիշյալ աղոթքները կան հմայիլների համարյա բոլոր ձեռագրերում: Դրանք կան նաև հայկական բոլոր աղոթագրքերում: Նա հիշատակում է նաև անանուն հեղինակի «Ո՛վ ամենասուրբ Աստուածածին...» և Հովհաննէս Գառնեցու «Աղաչեմ զՔեզ Տէր Աստուած...» աղոթքները, որոնք կան իր հրատարակած հմայիլներում¹⁶:

Ֆեյդին խոսում է նաև հմայիլների նկարագրողումների մասին, որոնք արտասովոր են: Որոշ բնագրերում կարելի է տեսնել ծառ, որը չունի ո՛չ ճյուղեր, ո՛չ տերևներ, ո՛չ արմատներ. նրա վրա նստած է արծիվ՝ առանց գլխի, ճանկերի ու թևերի: Նա շատ հետաքրքիր է համարում այն փաստը, որ հմայիլների ձեռագրերից և ոչ մեկը չունի ինչ-ինչ դեղերի բաղադրատոմսեր: Նրանցում միայն աղոթքներ են՝ հոգևոր բնույթի և ինչ-ինչ կախարդանքներ: Որոշ հմայիլներ ունեն Սողոմոնի կնիքը կամ գրված են գնդականման տառերով:

Ֆեյդին նկատում է, որ հմայիլների լեզուն բնականաբար դասական է: Սակայն այդ լեզուն ունի թերություններ, որովհետև հմայիլների բնագրերը կազմվել են մեծ մասամբ ցածրաստիճան հոգևորականների կողմից: Բնագրերում կան բազմաթիվ սխալներ, որոնք արդյունք են գրեթե գրել-կարդալ չիմացողների կատարած ընթերցանալույթյան: Կան նաև դեպքեր, երբ գրիչը չի իմացել ուղղագրական կանոնները, և դա էլ հասցրել է կոպիտ սխալների՝ *gawng* բառն աղավաղվել է և դարձել *gong*, *վիմագլորը՝ վիմայգլոր*, *օրհնեալը՝ ողթնեալ* և այլն: Վերջապես՝ հիշատակարանները գրվել են հմայիլը ստեղծողի կամ օգտագործողի լեզվով և շատ հեռու են դասական լեզվից: Հայագետը նշում է նաև, որ կախարդանքը չի ճանաչում սահմաններ՝ ո՛չ ազգային և ո՛չ էլ կրոնական, այդ իսկ պատճառով նրանցում կարելի է հանդիպել թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն բառեր: Հայկական հմայիլների ներսում կարելի է հանդիպել կրոնականախարդական բանաձևերի, որոնք ոչ միայն հայկական են, այլ կան նաև այլ ժողովուրդների՝ հրեաների, մահմեդականների և քրիստոնյաների մոտ, որովհետև դրանք ունեն մի ընդհանուր ծագում՝ եկող, հավանաբար, մարդկության հնագույն մտածողությունից:

Երկրորդ համառոտ զեկույցի մեջ Ֆեյդին բացատրում է այն սկզբունքները, որոնցով կազմվել է իր օգտագործած ձեռագրերի ցուցակը: Օրինակ, հոռմեական I-XXIV թվերը նշանակում են Սուրբ Ղազար կղզու մատենադարանի ձեռագրերը: Այն ձե-

ռագրերը, որոնց թվահամարի առաջ առկա է F տառը, նշանակում է Ֆեյդիի անձնական հավաքածու: Փարիզի Ազգային գրադարանի ձեռագրերը սկզբում ունեն B. N. սկզբնատառերը, ապա արաբական համարները: Օրինակ, B.N. 97, B.N. 102 և այլն: P.P. համառոտագրությունը նշանակում է, որ աղոթքի բնագիրն արդեն տպագրված է:

Յուրաքանչյուր ձեռագիր ներկայացնելիս հայագետը նշում է ձեռագրի ստեղծման ժամանակը, թղթի տեսակը, ձեռագրի երկարությունն ու լայնությունը, ինչ վիճակում հասած, ինչ գույնի թանաքով գրված լինելը, քանի նկար և ում նկարները պարունակելը, նկարների գույների վիճակը, ոսկե հատվածներ ունենալը, ձեռագրի ընթեռնելիությունն ու տառերի պահպանված լինելը:

Բերենք Վենետիկի Միխիթարյան միաբանության մի ձեռագրի նկարագրության հայերեն հատվածները:

Ձեռագիր II (3021)

Պարունակությունը: Առաջինի մեջտեղում ծերունի Սիմոնը գրկել է մանուկ Հիսուսին՝ տաճարում ներկայացնելու համար:

Սկսվում է.

1. «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքով:
2. Աղօթք սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածնին: Ով ամենասրբուհի Աստուածածին, պարծանք կուսութեան.
3. Աղօթք Սրբոյն Ստեփաննոսի. Ի Քէն հայցեմք արտասուագին...
4. Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. Խնդրեմք ի Քէն, Հայր պատուական...
5. Աղօթք պահպանութեան. Տէր Յիսուս, Դու ես օգնական իմ...
6. Աղօթք Սրբոյն Յովհաննոս Կարապետին. Այլ եւ բարեխօսութեամբ Սրբոյն Յովհաննոս Կարապետին...
7. Աղօթք պահպանութեան. Հայր սուրբ սրբեա զիս...
8. Բարեխօսութեամբ սուրբ եւ աստուածային նշանացն...
9. Աղօթք հրեշտակաց պահպանութեան. Գաբրիէլ, Միքայէլ...
10. Այս են անուանք հրեշտակաց. Սարսիէլ, Մարագմիէլ...
11. Աղօթք ճանապարհորդաց. Կենդանամայէլ, Կենամայէլ...
12. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Հրանիւթ, Հրափայլ, Հրատն...
13. Չար աչքն ի չար փուշն...
14. Աղօթք վասն զաւակ ծնանելոյ. Նայեաց յաղաչանս ծառայիս քոյ...
15. Աղօթք սրբոյն Գեորգայ զօրավարին. Բարեխօսութեամբ սրբոց զօրավարացն...
16. Այլ եւ բարեխօսութեամբ սրբոց թագաւորացն...
17. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Տէր Աստուած մարդասէր...
18. Աղօթք գլխացաւի եւ աչից ցաւի. Գայր գետն Յորդանան...

19. Աղօթք Սրբոյն Սարգիսի զօրավարին. Երջանիկ մեծ զօրական...
20. Որդի Աստուծոյ կենդանոյ...
21. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Տէրն մեր Հիսուս Քրիստոս եւ Սուրբ Գաբրիէլ...
22. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Սուրբն Պետրոս եւ Սուրբն Պօղոս...
23. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Սուրբն Սիոն, Սուրբն Սիսի...
24. Ընկալ քաղցրութեամբ...
25. Աղօթք Սրբոյն Կիպրիանոսի. Ես Կիպրիանոս, ծառայ Յիսուսի...
26. Աղօթք Սրբոյն [Յ]ուստիանէ կուսին. Յայնժամ կայր ի քաղաքին Անտիոքայ...
27. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ...
28. Արդ երես անկեալ աղաչեմք զՔեզ...
29. Աստուած յաւիտենական...
30. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Աստուած որ ընդ Մովսիսի խօսեցար...
31. Գիր չար աչից եւ չար լեզուի. Կայր Մովսէս յեզր Կարմիր Ծովու...
32. Աղօթք պահպանութեան. Եւ եւս յամենայն ժամ զայս ասեմ...
33. Գիր վասն վաճառի եւ տալէի եւ սթարի եւ յորժամ ի դատու կամ ի պարոնի դիմաց կանգնի, խօսքն կտրուկ լինի ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ.
34. Գիր քաղցրութեան պարոնաց, դատաւորաց եւ թագաւորաց չարեաց եւ չարախօսեաց բարի խօսելոյ ծառայիս Աստուծոյ. Յանուն Մեսիային որ անուանեցաւ Քրիստոս...
35. Աղօթք պահպանութեան. Տէր Աստուած յորժամ զարքայութիւն Քո արարեր...
36. Աղօթք չար աչից եւ չար լեզուի. Սուրբ խաչն Աղթամարայ եւ Սուրբ խաչն Վարագայ...
37. Աղօթք ամենայն ցեղ պահպանութեան. Արդ բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց Քոց...
38. Աղօթք պահպանութեան. Տէր Հայր եւ Աստուած կենցաղոյս...
39. Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի. Տէր Աստուած զօրութեանց եւ Փրկիչ...

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Աստուծով 1742ին յո[ւ]նվարի 1ին ես դափանցի¹ մ[ա]հդեսի² ծերո[ւ]նի որդի Ապիքար...ծառայս զայս մերոց զաւակաց յիշադակ առ ի Քրիստոս պահպանեցէ փրկեցէ յիերեվելի եւ աներ[եւ]ու[թ] թշնամուն եւ ամեն փո[ր]ձանաց փրկեցէ. բարի յիշադակ արասցէ յուր (?) Աստուծոյ ճանապարհ[ի]ով կնան. քանի մարմին են խաղաղ կենօք պահեցէ. յիետ / երկնից աստեացս / սուրբ արքայութիւն տացէ. Որ ասէ եկա[յ]ք

օր[ի]նեալ Հօր Իմ վերին, ժառանկեցէք զանջան բարին³. ամէն: Մեզ եւ մեր ննջեցելօք առնէ ...արժանի. ամէն: Ընդերձող, Աստուծոյ սիրուն Ա Հայր մեր որ յերկինս եւ այլն եւ Ողջոյն ընդ Քեզ Մարիամ, յիշեցէք զմեզ ի թողութիւն եւ դուք յիշեալ լինիք ի Քրիստոս ամէն արդար դատաստանին զոր առնէ արժանի վերին խորանին ամէն. Եղեւ թվին Հայոց ՌՃՂԱ վարադին [Յուն]վար Ա.ին:

Հիշատակարանների տակ Ֆեյդին ևս դնում է բառերի բացատրությունները: Օրինակ՝

1. Ղափան – քաղաք Հայաստանի հարավում:
2. Մահդեսի - Երուսաղեմ ուխտի գնացած անձ:
3. Մատթեոս XXV, 34:

Հմայիլներում կան նաև չափածո հիշատակարաններ: Ահա մի նմուշ՝

Mémorial

Ով հայրք եւ մայրք իմ պատուական,
Եղբայրք եւ քոյրք իմ սիրական,
Որ կու կարդամք աղօթարան,
Զայս ասասցուք իմ հոգեկան.
Եւ դուք յիշեալ լիջիք [ի] յաւիտեան:
Ամէն:
Հայր մեր որ յերկինս ես... ՎԵՐՋ:

O, mes pères et mères vénérables,
Mes frères et mes sœurs chéris,
Lorsque vous lirez ce recueil de prières,
Dites celle-ci pour mon âme.
Et vous serez commémorés pour l'éternité. Amen.
Notre Père qui es aux cieux... FIN.

Հայագետն իր հմայիլների ձեռագրացուցակի տողատակերում ներկայացնում է ութ գրաբարյան, բարբառային, թուրքերեն, արաբերեն բառերի բացատրություններ: Օրինակ՝

1. Զոհալ – Zohal, arabe: ,Saturne - Մատուրն
2. Շարաւ - Charaf, arabe: ,gloire - փառք
3. Օտարիտ – Otarit, arabe: ,Mercure - Մերկուրի
4. Մառեխ – Marekh, arabe: ,Mars - Մարս
5. Մուշտարի – Mouchtari, arabe: ,Jupiter - Յուպիտեր

6. Շէմս – Chems, arabe: ,Soleil - Արև
7. Սովրեն – Sovren, arabe: ,Taureau - Ցուլ
8. Ղամէրն – Qamar, arabe: ,Lune - Լուսին
9. Դէվալն – Deval (?) arabe: ,Verseau - Ջրհոս:

«Մահտարածամ» բառը բացատրում է - ,mort hors – temps, ,epidmial, ,peste - անժամանակ մահ, համաճարակ, ժանտախտ:

Այսպես բացատրված են բոլոր այն բառերը, որոնք ընթերցողը կարող է չհասկանալ: Հայագետը բարեխղճորեն հղում է Աստվածաշնչի Հին ու Նոր Կտակարանների բոլոր այն հատվածները, որոնց մասին ակնարկներ կան հմայիլներում: Այսպես, օրինակ, Միսիթարյան միաբանության 3042 ձեռագրի թիվ 30 հմայիլը կոչվում է «Աղօթք եւ օգնականություն»: Սկսվում է «Յանուն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյն նորա Մարտիրոսին...» հատվածով: Նրանում կա նաև հետևյալ ակնարկը չորս ավետարանիչների մասին, որը վերցված է Եզեկիելի տեսիլից. «...որք կան ի սպասաւորութեան առաջի աթոռոյն Աստուծոյ, առիծանման, արծուանման, եզնանման եւ մարդակերպ...»: Ֆեյդին այս ակնարկը բացատրում է - ,Ezra, I, 4-12. Ce seront les emblesmes des rvanglistes («Եզեկիել, Ա 4-12. Այս չորս կենդանակերպերը ավետարանիչների խորհրդանիշերն են»):

Մինչև Ֆեյդին, ինչպես ինքն է գրում, դեռևս հինգերորդ դարից հմայիլները որպես կախարդական պահպանիչ միջոցներ բնութագրվել են այս կամ այն չափով: Հմայիլների առավել հանգամանալի նկարագրերից մեկն առկա է հայր Վարդան Հացունու «Երդմունք հին հայոց մէջ» աշխատության մէջ: Այդ գիրքը օգտագործել է հայագետը՝ կատարելով բազմաթիվ հղումներ:

Վարդան Հացունին բոլոր հայկական գրապանակների բովանդակությունն ամփոփում է հետևյալ շրջագծով:

Կիպրիանոսի ախտաբքների ծավալուն և նվազ հավաքածուներ, այսինքն՝ բժշկական աղոթքներ առ Աստված, առ սրբեր և հրեշտակներ, մերթ առ տերունական խաչի զանազան նշխարներ, հայ մատենագիրների աղոթքներից՝ Ներսէս Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ»-ը, Գրիգոր Նարեկացու «Որդի Աստուծոյ» և «Ընկալ քաղցրութեամբ» աղոթքները, երբեմն Սուրբ Գրոց ընթերցվածներ ևս¹⁷:

Վ. Հացունին նկարագրել է իր ձեռքի տակ եղած երկու հնագույն գրապանակների (1447 թ., 1476 թ.) ոչ միայն բովանդակությունը, այլև նկարները: «Այդ երկու հնագույն գրապանակաց արուեստական կողմն ալ կայ. առաջինն երկուստեք իբր շրջանակ ունի մի մի զոյգ կարմիր գծեր, և աղօթքներն իրարմէ կանջատուին կարմրագիր հրահանգօք ու սկզբնաւորութեամբ, և երբեմն կիտուածանկար զարդերով: Երկրորդն ունի դեղնագոյն շրջանակ, նոյնպէս կարմրագիր բաժանումներ, և երկու բազմագոյն նկար, որ է կին մը և թռչուն: - Ասոնք սկիզբն են արուեստին, որ աւելի վերջ՝ վանաց օրինակաց մէջ բաւական զարգացման հասած է, ստանալով ընդհանուր նկարագիր մը: Եւ է այս: Շուրջանակի սովորաբար գունաւոր պարունակ մը: Աղօթքներէն շատեր իրենց

վերել ունին բազմագոյն պատկեր մը, ներկայացնող տէրունական և երբեմն հին կտակարանի յիշատակաց. կենդանագիրք Տիրամօր, հրեշտակաց կամ սրբոց՝ որոց նուիրում են, և կամ անոնց անուանի հեղինակաց, այսինքն աւետարանչաց, Ս.Կիպրիանոսի, Շնորհալոյն. մերթ եւս անոնց բովանդակութեան պատկերացումը: Իսկ գրապանակին գլուխ՝ յաջորդաբար զետեղուած են երեքէն մինչեւ վեց պատկերներ: Բոլոր ասոնք շինուած են նպատակաւ պահպանութեան, և ոչ սոսկ պաճուճանաց: Համառօտ աղօթքներէն ոմանք ամփոփուած են գունաւոր բոլորակի մը մէջ իբր զարդ: Մէկ կամ աւելի աղօթից տողեր դասաւորուած են վերուստ ի վար առ ի շեղ կարգով, խաչաձեւելով զիրար և աղիւսակ մը կազմելով»¹⁸:

Գրապանակի նկարներում պատկերված են Տիրամայրը՝ Հիսուս մանկան հետ նստած աթոռին, Հիսուսի խաչելությունը, Հովհաննէս Մկրտիչը՝ գրկած իր գլուխը, Ստեփանոսն ու Գրիգոր Լուսավորիչն՝ իրենց տարագներով, Գաբրիել հրեշտակապետը՝ պահապան կանգնած ննջող մի մարդու վրա, դրանք շրջապատված են աղոթքի երեք շրջանակներով, Աբրահամի զոհ մատուցելը՝ հարակից աղոթքի աղյուսակով, վիշապասպան Սուրբ Գևորգ ձիավորը, Սուրբ Սարգիսը՝ որդուն առած ձիու գավակին, Ալիի կշտամբվելը Հիսուսից: Այս բոլորը խճողված են պէս-պէս գույներով, մի քիչ էլ ոսկով են պատած: Նկարագրելով այս՝ Վ. Հացունին եզրահանգում է. «Մաքուր աշխատութիւն մը, որոյ մէջ սակայն պետք չէ փնդել նկարչական նրբութիւն և դիմագծերու պահանջուած զանազանութիւնը»¹⁹:

Միջնադարյան քրիստոնեական մատենագրության մէջ մեծ չափերի են հասնում այն զրույցները, որոնք կապված են Սողոմոն արքայի հետ և ներկայացնում են նրա իմաստուն լինելը: Հացունին նկարագրում է Սողոմոն Իմաստունի հաղթելը դևին մի հետաքրքիր դրվագով, որը պատկերված է «Գիր և կապք դիւաց, որ կարասցեն մերձենալ ի ծառայս Աստուծոյ Խասպիքան» հատվածում: Սողոմոն Իմաստունը տեսնում է խավարի հզոր մարմնացում դևին, որը գոռում էր որպէս ամպ, ճչում որպէս վիշապ: Դևն ասում է Սողոմոնին, թե ինքն ամենակարող է. կարող է բարձրանալ հասակով ինչպէս լեռը, հետո փոքրանալ ինչպէս մանանեխի հատիկը, կարող է զորանալ ինչպէս վիշապը և տկարանալ ինչպէս սարդոստայնը: Սողոմոնը հրամայում է դևին, որ նա այդ բոլորը ցուցադրի գործնականում: Դևը լեռան նման բարձրանում է՝ սպառնալով ընկնել արքայի վրա, հետո վերջինիս հրամանով փոքրանում է, ինչպէս մանանեխի հատիկը: Սողոմոնն այդ հատիկը դնում է մատանու ակի փոխարեն և բանտարկում դևին²⁰:

Ահա այդ ձևով «նոյնպէս կապեալ եղիցի ամենայն դէպ և ամենայն սատանայական որոգայթք»²¹: Ֆեյդիի գործը այսօր էլ ունի իր արժանի շարունակողները:

Բոլորովին վերջերս լույս է տեսել հայ հմայական ժողովրդական աղօթքներին նվիրված մի կոթողային գիրք, որի հեղինակը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանն է: Այս գիրքը նրա երկարամյա աշխատանքի արդյունքն է և ներկայացնում է ժողովրդական բանահյուսության մէջ եղած հմայական աղօթքների հարս-

տությունը՝ համապատասխան գիտական մեկնաբանություններով²²:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին կատարել է կարևորագույն գիտական աշխատանք: Նախ նա ի մի է բերել հայկական հմայիլների ձեռագրական հարստության մի մասը, կազմել նրանց մանրամասներով հարուստ ցուցակը և ապա գիտականորեն դասակարգել ու գնահատել դրանք:

Նրա այս աշխատությունը հուշում է նույնը կատարել նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող մեծաթիվ հմայիլների հետ՝ կազմելով նրանց նմանօրինակ մանրամասնված ցուցակը և դրանք դնել գիտական շրջանառության մեջ: